

Documentaire voorstel

GIJSBRECHT VAN AEMSTEL

Ab Gietelink

- *Neerlands' rijkste en langste toneeltraditie.
- *Dramatische teksten en prachtig beeldmateriaal
- *Historische verwijzingen in de actuele binnenstad van Amsterdam
- *Unieke, eerste documentaire over de Gijsbrecht van Aemstel

'Het hemelsche gerecht heeft zich ten lange lesten
Erbarremt over my, en mijn benaeuwde vesten,
En arme burglary; en op mijn volx gebed,
En dagelix geschrey, de bange stad ontzet.
De vyand, zonder dat wy uitkomst durfden hopen,
Is, zonder slagh of stoot, van zelf het veld verlopen.
Mijn broeder jaeght hem na. Zy neemen vast de wijck,
En vlughten haestigh langs den Haerlemmer dijck'.

De '**Gijsbrecht van Aemstel**' heeft de rijkste en meest bestudeerde opvoeringstraditie in de Nederlandse toneelliteratuur. Drie eeuwen (1641-1968) lang is Vondels' treurspel over de ondergang van de stad Amsterdam jaarlijks opgevoerd in de Amsterdamse Stadsschouwburg, waarvan sinds 1841 ieder jaar op Nieuwjaarsdag. Literatuurwetenschappers claimen dat 'Gijsbrecht' de langste opvoeringstraditie ter wereld heeft gehad.

Met de première van de 'Gijsbrecht' werd op 3 Januari 1637 de oude Amsterdamse Schouwburg aan de Keizersgracht ingewijd. Het gebouw met de 'spitze kap' aan de Keizersgracht van Jacob van Campen krijgt in het voorspel een ode. De eerste voorstelling was oorspronkelijk gepland voor kerstmis 1636 (De handeling van de Gijsbrecht voltrekt zich in de kerstnacht).

Het katholieke karakter van het toneelstuk, met al zijn geestelijken, kloosterlingen en katholieke rituelen riep echter de wrevel op van de protestantse kerkgemeenschap. Maar het stadsbestuur realiseerde zich natuurlijk ook dat er in de middeleeuwen, alleen een ongedeelde Rooms-katholieke kerk bestond die grote invloed had op het dagelijks leven van de Amsterdammers. Het feit dat Vondel de handeling in de kerstnacht laat spelen versterkt het religieuze karakter, maar ook de symboliek van het werk. Het stuk handelde over de geschiedenis van de stad Amsterdam en de toeschouwer herkende de namen van bekende straten en gebouwen als de Haarlemmerpoort, Karthuizerklooster, de Middeldam en de Schreierstoren.

Vondel droeg tot ongenoegen van het steng calvinistische bevolkingsdeel zijn Gijsbrecht op aan de bekende vrijzinnige geleerde, in ballingschap Huigh de Groot. Hierom werd het stuk ondanks zijn grote succes pas in 1641 hernomen, waarna het een jaarlijkse reprise kreeg.

De meer dan **300-jarige Gijsbrecht-traditie** in de schouwburg ging bij de bouw van de nieuwe schouwburg aan het Leidsplein 1774-1890 daarnaar over. Het werd een 1 Januari-traditie, waarbij de Gijsbrecht-tragedie werd verlucht met een 17^e eeuwse komedie/ herdersspel Cloris en Roosje. En later een politieke conference tussen twee personages. Thomas en Creel, die de politiek van dat jaar op de hak namen.

Na 1968 is het stuk sporadisch opgevoerd in enkele zeer verschillende opvoeringen. Een klassieke uitvoering door regisseur Hans Croiset (1989), een epische speelgoedvoorstelling van Riex Swarte (1991) en een modern politieke vertolking van Margrith Vrenegoor (1996). Bij mijn vertolking van 2003 was Vondels' 17^e eeuwse tekst wederom het vertrekpunt voor een politiek-documentaire vertolking, uitgevoerd als bijzonder project op een serie van monumentale locaties. In mijn theaterversie van 2008 werd de middeleeuwse strijd van de Hollanders tegen de stad Amsterdam verbonden met de Nederlandse interventie in Uruzgan, die in die jaren actueel was.

DOCUMENTAIRE-CONCEPT.

De documentaire-verhaallijn is even dramatisch als helder. Ik vertel het verhaal van Gijsbreght door het toneelstuk te volgen zoals Vondel het heeft geschreven. De vertelling wordt gelardeerd met fragmenten uit de Gijsbreght. Prachtige tekeningen en schilderijen alsmede historisch film en fotomateriaal uit de opvoeringstraditie zijn deel van het beeldend palet. Saillante historische details vervolmaken het geheel. Op zichzelf is het mogelijk enkele Gijsbreght liefhebbers en Gijsbreght-opvoerende toneelkunstenaars aan het woord te laten. Ik doorsnijd de literair-historische vertelling met de actuele locaties van de Amsterdamse binnenstad. Daarbinnen geven we precies aan waar alles in de verbeelding van Vondel heeft plaatsgevonden. De documentaire is daarmee ook een literaire rondtocht door het historische Amsterdam.

VERHAAL EN LOCATIES

Het verhaal begint met een introductie met kaarten van het middeleeuwse Amsterdam en het verhaal van de 1^e opvoering aan de nieuwe schouwburg aan de Keizersgracht begint de vertelling van het toneelstuk van Vondel.

De 1^e Akte wordt verteld en geïllustreerd bij de oude Haarlemmerpoort aan de Singel.

De 2^e Akte vind plaats bij het Kartuizerklooster in de Amsterdamse Jordaan.

Bij de 3^e Akte zijn we in de Ridderzaal bij de Schreierstoren en eindigt met een shot van de Schreierstoren over de stad.

In de 4^e Akte spelen het Damrak, het Stadhuis op de Dam, de burgwallen en het vroegere klooster aan de Heiligeweg een locatierol.

In de 5^e Akte zijn we terug in de Schreierstoren met uitzicht over het IJ en de ballingschap naar Marken. De documentaire sluit af met Gijsbreghts' laatste groet aan het brandende Amsterdam. 'Vaerwel mijn Amsterdam, verwacht een and'ren Heer !'

BIJLAGE

In de bijlage geef ik een beknopte uitwerking van de auteur Joost van den Vondel, een samenvatting van de Akten in het toneelstuk en een duiding van de historische locaties in de stad Amsterdam.

Bijlage

JOOST VAN DEN VONDEL

Joost van den Vondel (1587-1679) werd uit doopsgezinde ouders in Antwerpen geboren. Zijn familie vestigde zich na de val van Antwerpen in de Amsterdamse Warmoestraat. Vondel is niet alleen bekend als toneelschrijver van treurspelen als de 'Gijsbreght van Aemstel' en de 'Lucifer', maar ook door de talloze gedichten, waarvan zijn 'Inwijdinghe van 't Stadhuis te Amsterdam' waarschijnlijk de bekendste is. Gedichten die de belangrijkste gebeurtenissen in de 17^e eeuwse koopmansstad Amsterdam markeren. Vondel stierf op de zeer hoge leeftijd van 92 jaar en ligt begraven in de Nieuwe Kerk.

Het personage Gijsbreght van Aemstel was al voor Vondels' toneelstuk een bij de Amsterdamse burgerij bekende toneelfiguur. P.C Hooft tekent hem in zijn 'Geeraerd van Velsen' als een waardige en tragische figuur en vermoedelijk heeft Vondel van hieruit zijn toneelstuk geschreven.

In Gijsbreghts' openingsmonoloog geeft Vondel zijn versie op een van de belangrijkste gebeurtenissen uit de vaderlandse geschiedenis; De feodale strijd van enkele edelen met de Hollandse graaf Floris V uitmondend in diens gevangenschap en moord in 1296. Deze dramatische gebeurtenis leidt tot een serie van bloedwraak acties en is de directe oorzaak van het beleg van Amsterdam in 1300.

Vondel verwijst in zijn Gijsbreght verschillende keren naar het beleg van Troje. Niet zozeer de Ilias van Homerus, maar de Aeneis van Vergilius stond hem daarbij voor ogen. Het was tenslotte de Trojaan Aeneis die na de val van zijn geboortestad in ballingschap moest en daarmee de mythische aartsvader van het grote Rome zou worden.

Maar een treffender vergelijking is de wijze waarop de Grieken na jaren van beleg wegtrokken, het Paard van Troje achterlatend voor de muren achterlatend, dat als triomf de stad in werd gehaald. Bij Vondel is het een schip met 'rijshout' t Seepaard' genaamd, dat door de 'spie' Vosmeer als oorlogsbuit de stad in wordt gevaren. In het schip hebben zich vijandige soldaten verborgen, die op Kerstnacht de poort openen, waarna de stad na een bloedige strijd ten onder gaat. Men kan zich afvragen of Vondel bij het schrijven niet meer gedacht heeft aan het bekende turfschip van Breda (1623), waarmee die stad in de 80-jarige oorlog op de Spanjaarden veroverd werd. Die gebeurtenis vond ruim 13 jaar daarvoor plaats en was bij het publiek bekend.

GIJSBREGHT VAN AEMSTEL, HET TONEELSTUK

Voorspel

Het treurspel 'Gijsbreght van Aemstel' is verdeeld in vijf bedrijven en opgedragen 'aan den Heere Huigh de Groot', waarmee Vondel niet alleen een eerbewijs geeft aan deze in ballingschap levende staatsman en geleerde, maar zich tevens bekend tot diens 'rekkelijke' humanistische traditie

In het Voorspel wordt verwezen naar het beleg van Troje zoals beschreven in de Aeneias van Vergilius. De 'Gijsbreght' is geschreven ter gelegenheid van de opening van de nieuwe Amsterdamse schouwburg aan de Keizersgracht. Vondel geeft een ode aan haar bouwmeester Nikolaes van Kampen

Het 1e bedrijf

Plaats: Haarlemmerpoort

Heer 'Gijsbreght' verschijnt aan de Haarlemmerpoort en stelt vast dat de vijand is gevlucht. Hij geeft in een monoloog zijn versie van de oorzaak van het beleg.

De ‘vader’ van het Kartuizer klooster Willebrord komt op en vertelt hem hoe de vijand door onderling ‘krackeel’ verdeeld is geraakt en weggetrokken. De door Gijsbreghts’ broer Arend van Aemstel gevangen en geknevelde spion Vosmeer bevestigt bij hem dit verhaal. Een ‘Rey van Amsterdamsche Maeghden’ zingen een vreugdelied op de overwinning

Het 2e bedrijf

Plaats: Kartuizerklooster

De vijandige ‘maarschalk’ Diedrick van Haerlem klopt aan de deur van het Kartuizerklooster en zal bij kloostervader Willebrord onderdak voor zijn manschappen afdwingen. De vijandige opperbevelhebber Willem van Egmond heeft in het donkere veld een ontmoeting met de spion Vosmeer en hoort hoe zijn manschappen middels het schip ‘t Seepaard’ op kerstavond de stad zijn binnengesmokkeld. Het publiek herkent de Hollandse versie van het Paard van Troje. De ‘Rey van Edelingen’ zingen een lied over de geboorte van het goddelijke kindeken Jezus.

Het 3e bedrijf

Plaats: Ridderzaal Gijsbreghts’ Kasteel

Gijsbreghts’ vrouw Badeloch voorziet in een nachtmerrie de ondergang van de stad. Dan brengt broeder Peter de onheilstijding’; De vijant is in stadt:

Rei van Klaerissen’ zingen een over de kindermoord in Bethlehem

Het 4e bedrijf

Plaats: Ridderzaal, Middeldam en klooster

De stad brandt en is het toneel van strijd. Strijd in het klooster. Strijd in de Nieuwe Kerk, Strijd bij het Stadhuis. Aan de hand van een Middeleeuwse kaart van Amsterdam wordt verslag gegeven van de strijd. In tegenstelling tot Vondel zullen we in de voorstelling het gevecht laten zien. Badeloch wanhoopt of ze haar man levend weerziet.

De ‘Rei van Burghzaten’ (burchtbewoners) zingen een lied over de huwelijksrouw.

Het 5e bedrijf

Plaats: Ridderzaal

De stad brandt. Gijsbreght heeft zich met zijn gevolg op het kasteel teruggetrokken. Arend van Aemstel komt gewond binnen en sterft. De heer van Vooren eist de overgave van het kasteel. Gijsbreght weigert en draagt zijn vrouw op de stad te ontvluchten. Deze verzet zich hevig tegen de scheiding. De aartsengel Rafaël verschijnt en gebied Gijsbreght om met zijn gevolg de stad te verlaten en in ballingschap te gaan. Het treurspel eindigt met Gijsbreghts’ fameuze woorden: ‘Vaerwel mijn Amsterland; verwacht een and’ren heer!’

DE ‘GIJSBREGHT’ OP DE HISTORISCHE KAARTEN VAN AMSTERDAM

De ‘Gijsbreght van Aemstel’ speelt zich af in het middeleeuwse Amsterdam en dateert de gebeurtenissen op de middag voor kerstmis rond het jaar 1300. Vondel schreef het toneelstuk meer dan drie eeuwen later in 1636.

Hoe zag Amsterdam er in 1300 uit? Vondel nam het met de historische werkelijkheid niet zo nauw. Hij beschrijft in zijn toneelstuk een Amsterdam dat voor het 17^e eeuwse Amsterdamse publiek nog herkenbaar was. Hij hanteerde de bekende kaart van... uit 1544. De stad lag daarin als een gespleten peer rond de Amstel. Een stad met zijn gezicht naar het IJ en een stenen muur langs de Singel, tot aan de Munttoren en terug via de Kloveniersburgwal tot aan de Zeedijk en het IJ.

De werkelijke stad Amsterdam van 1300 is waarschijnlijk niet veel groter geweest dan de bebouwing op de rechteroever van de Amstel, de omgeving van de Warmoestraat, met de

Middeldam als verbindingsschakel naar de linkeroever. Volgens recent stadsarcheologisch onderzoek is het fundament van het Kasteel van de Aemstels ontdekt op de linkeroever nabij de Nieuwedijk en de Nieuwezijds Voorburgwal, waarmee het kasteel precies aan de andere kant ligt als waar Vondel hem plaatst

Vondel schreef de 'Gijsbreght' in 1637. Amsterdam was in die tijd een fors expanderende koopmansstad. Het westelijk deel van Grachtengordel en de Jordaan waren net voltooid en een van de nieuwe gebouwen was de Schouwburg aan de Keizersgracht, die voorzien was van een 'spitze kap'. Met de opvoering van de 'Gijsbreght van Aemstel' op 3 Januari 1638 zou de nieuwe schouwburg worden geopend. Er bestonden toen reeds plannen om de grachtengordel uit te breiden tot aan de Amstel, waardoor na 1650 de klassieke ui-vormige structuur van het Amsterdamse binnenstad ontstond.

Gijsbreght komt in de middag van 24 December aan de oude Haerlemmerpoort, die aan het einde van de Nieuwendijk bij de Singel heeft gestaan. De poort was van hout evenals de pallisaden waarmee Amsterdam is omgeven. De stenen muur is pas van de 15^e eeuw en was in Vondels tijd grotendeels al weer verwijderd. Voor de Haarlemmerpoort liggen de lijken in de moerassige velden en langs het IJ loopt Haarlemmerdijk waarlangs de vijand is gevlucht.

In het tweede bedrijf komen de manschappen van Willem van Egmont en Dierick van Haerlem aan de poort van het Kartuizerklooster, dat gelegen was in de velden ten westen van de stad en tegenwoordig een plein in de Jordaan is.

In het derde bedrijf wordt melding gemaakt van het 'Huis van de Aemstels', dat Vondel op de rechteroever plaatst en waarvan de Schreierstoren een hoektoren gevormd zou hebben. In werkelijkheid heeft het kasteel van de Aemstels waarschijnlijk aan de kolk nabij de Nieuwedijk gestaan. Het Bethanië klooster aan de Heiligeweg, waar de moord op vader Gozewijn en het kerkvolk plaatsvond was maar een van de vele kloosters in Amsterdam. Vanaf de 14^e eeuw was ca. 18% van het grondgebied binnen de omheining in handen van kloosters en (katholieke) kerken.

Het stadhuis op de Dam, waar Gijsbreght in klimt om overzicht te krijgen van het strijdgewoel stond er ook al voor Vondels tijd, maar zeker nog niet in 1300. In het hart van de stad bij Middeldam lagen in de Amstel de houten schepen, die door Vosmeer in de brand werden gestoken. Hier spitst de nachtelijke strijd om de stad zich toe.

Het 'Huis van de Aemstels' waar Gijsbreght en de zijnen zich terugtrekken ligt volgens Vondel aan het begin van de Zeedijk aan het IJ, in die tijd een open arm van de Zuiderzee, Gijsbreght en zijn gevolg gingen van hieruit per schip over het IJ naar het eiland Marken. Hun ballingschap begon in de kerstnacht..